

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ƏBDÜRRƏHMAN CAMİNİN “RİSALEYİ - ƏRUZ”UNUN TÜRKÇƏ TƏRCÜMƏSİNİN TEKSTOLOJİ - FİLOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 5721.01 – Mətnşünaslıq, mənəvi – mədəni irsə
dair qədim əlyazmaların işlənməsi (tərcüməsi,
tədqiqi və nəşrə hazırlanması)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Elnurə Vaqif qızı Babayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı -2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun "Multidissiplinar əlyazmaların tədqiqi" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Tərlan Aslan oğlu Quliyev

Rəsmi opponetlər: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

filologiya elmləri doktoru, professor
Kamandar Kazım oğlu Şərifov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İnci Təvəkkül qızı Qasımova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İhamə Mürsəl qızı Gültəkin

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Paşa Əli oğlu Kərimov

İŞİN ELMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının mənəvi - əxlaqi dəyərlərində, mədəniyyətində, elm və ədəbiyyatında istənilən qədər ortaq cəhətlər vardır. Belə mənəvi dəyərlərdən biri yarandığı dildən asılı olmayaraq bütün Şərqi xalqlarının poeziyasında işlənən əruz vəznidir.

Mənşəcə ərəb ədəbiyyatı ilə bağlı olan əruz vəzni, sonralar ərəblərin Yaxın və Orta Şərqi istila etmələri, bu yerlərdə islam dini və mədəniyyətini yaymaları nəticəsində bütün Şərqi xalqlarının ədəbiyyatına nüfuz etmiş və onların poeziyasında ədəbi – estetik normaya çevrilmişdir. Bu mənada türk tədqiqatçısı İsmayıl Həbibin söylədiyi “*Ərəb islam millətinə iki şey verdi: din və əruz*”¹ kəlamını aksiyoma kimi qəbul etmək olar.

Əsası ərəb filoloqu Xəlil ibn Əhməd (718 – 791) tərəfindən qoyularaq sistemləşdirilmiş əruz elmi, sonralar Şərqi xalqlarının bir sıra görkəmli alimləri – Xətib Təbrizi², Nəsirəddin Tusi³, o cümlədən Vəhid Təbrizi⁴ kimi şəxsiyyətlər tərəfindən daha da inkişaf etdirilərək ümumşərqi kontekstində özünə layiqli yer tutmuşdur. Müsəlman Şərqi alimləri milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün dindəşlərinin ədəbiyyatını, mədəniyyətini, mənəviyyatını özününkü bilmiş, bu ədəbi – elmi – mənəvi dəyərlərə heç bir fərqi qoymadan onlara yaradıcı şəkildə yanaşaraq çox yüksək tolerantlıqla, ülvə hissələrlə tədqiq etmişlər. Zaman keçdikcə, məhz bu axtarışlar, tədqiqatlar nəticəsində əruz vəzni qeyri - ərəb xalqlarının poeziyasında da özünə yer tutmuş və bu xalqların hər birinin özünəməxsus əruzunu, əruzşünaslığı formalaşmağa başlamışdır.

¹ Quliyev, T.A. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi (VIII-XVI əsrlər) / - Bakı: Zeynalov, Əbilov və oğulları, - 1998. - 180 s.

² Allahverdiyev, Q.Ə. Xətib Təbrizinin “Əl-kafi fi elmeyil - əruz vəl qəvafi” əsərinin başlıca elmi cizgiləri // - Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası, - 1984. №1, - s. 80 - 84.

³ Məmmədbəyli, H.C. Nəsirəddin Tusi / - Bakı: Gənclik, - 1980. - 175s.

⁴ Бертельс, А.Э. Трактат по поэтике Вахида Табризи / - Москва: Советское Востоковедение, - 1956. № 2, - с.77-82.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz Cəfər Təyyarın Əbdürrəhman Camidən etdiyi “Risaleyi - əruz” əsərinin tərcüməsi, fars dilində qələmə alınmış və fars əruzunun nəzəri xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. XIX əsrin sonlarında Cəfər Təyyarın onu osmanlıcaya tərcümə etməsində məqsədi, türk oxucularına, ən başlıcası isə dərslər dediyi şagirdlərinə əruzun nəzəri əsaslarını, eyni zamanda, fars dilini öyrətməkdən ibarət idi. Bunun üçün o, XV əsrdə qələmə alınmış klassik bir əsəri hamının başa düşəcəyi sadə, aydın bir dildə osmanlı türkcəsinə tərcümə edərək, bu mükəmməl yaradıcılıq nümunəsini türk dilinə qazandırmışdır.

Şərqdə tərcümə sənətinin tarixi olduqca qədimdir. Osmanlıcaya edilən tərcümələrin tarixi də qədimliliyi ilə seçilir. Məlumdur ki, belə əsərlər ilk növbədə Qurani – Kərimin tərcüməsi ilə bağlı olduğu üçün bu nümunələr əsasən dini və bədii əsərləri əhatə etmiş, elmi əsərlərin tərcüməsinə məhdud sayda müraciət olunmuşdur. Zaman keçdikcə bu tənəsüb dəyişmiş, elmi əsərlərin tərcüməsinə də kifayət qədər yer verilmişdir. Diqqətəlayiqdir ki, XIX əsrin sonlarında Cəfər Təyyar kimi tərcüməçilər elmi əsərlərin də tərcüməsinə girişmiş, onları çevirərkən klassik Şərq tərcümə ənənələri prinsiplərindən istifadə etmişlər. Bunun bir səbəbi də məktəb və mədrəsələrdə tədris prosesində dərslər vəsaitlərinə ehtiyacın artmasından ibarət idi. XIX əsr müəllifi Cəfər Təyyar da müəllim olduğu üçün əruzda dair osmanlıca əsərə ehtiyac duymuş və Əbdürrəhman Caminin əsərini osmanlı dilinə tərcümə edərəkən klassik mətnin o zamankı çevirmə prinsiplərinə riayət etmişdir.

Cəfər Təyyarın Əbdürrəhman Camidən etdiyi tərcümənin əruz elmi ilə bağlı olması onun mətnini mətnşünaslıq baxımından olduqca cəlbədicidir. Tədqiqat zamanı Cəfər Təyyar tərcüməsinin mətnini ilk növbədə mətnşünaslıq baxımından araşdırmağı və ona üstünlük verməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Yalnız onun formaca mürəkkəb tərcüməsinin mətnini təhlil etdikdən sonra bu əsərin elmi mahiyyətini başa düşmək olar.

Bu mövzu əruzşünaslıq elmində qismən araşdırılsa da, ümumilikdə indiyə qədər konkret olaraq fundamental şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Tədqiqat işinin aktuallığını nəzərə alaraq aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirməyi qarşımıza məqsəd

qoymuşuq:

– Əruzşünaslıq tarixinin tədqiqi və Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinin əruzşünaslıq tarixindəki mövqeyi;

– Cəfər Təyyarın farcadan osmanlıcaya tərcümə etdiyi “Tərcümeyi - əruze Əbdürrəhman Cami Rəhmətullah” əsərinin tədqiq tarixi;

– Osmanlı ədəbiyyatı tarixində tərcümə tarixinə qısa bir nəzər;

– Əsərin mətnşünaslıq xüsusiyyətlərinin araşdırılması və mətnşünaslıq baxımından elmi əsərlərin dəyərləndirilməsi.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz mövzu istər Azərbaycan, istərsə də türk ədəbiyyatşünaslığında ayrıca olaraq araşdırılmaya cəlb edilməsə də, yuxarıda qeyd olunan sahələr bu ölkələrin ədəbiyyatşünaslığında, filologiya tarixlərində kifayət qədər öyrənilmişdir. Ümumiyyətlə, əruzşünaslıq tarixinə nəzər salarkən, əruz haqqında yazılmış əsərlər sırasında və xüsusilə də fars əruz elmi tarixində Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinin mühüm yer tutduğunu görürük.

Fars əruz elmi haqqında yazılmış ilk mənbələr XIII əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. XV əsrə qədər, yəni Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsəri yaranana qədər fars əruz elmi böyük bir inkişaf yolu keçmiş, Şəms Qeys Razi⁵, Nəsirəddin Tusi, Vəhid Təbrizi və başqa görkəmli əruzşünas alimlər⁶ bu mövzuda qiymətli əsərlər yazmışlar. Bu da məlumdur ki, bütövlükdə əruzşünaslıq tarixini, ərəb əruz elmini, poetikasını və bu sahədə mövcud olan müasir elmi – nəzəri fikri bilmədən, fars əruz elminə, fars əruzşünaslıq tarixinə qiymət vermək olmaz.

Diqqətəlayiq haldır ki, əruz elmi, xüsusilə fars əruzşünaslıq tarixi, o cümlədən Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsəri xarici ölkə alimləri ilə bərabər Azərbaycan alimləri tərəfindən də diqqətlə araşdırılmışdır. Azərbaycanda Əbdürrəhman Caminin həyat və yaradıcılığının və onun “Risaleyi - əruz” əsərinin öyrənilməsində

⁵ Cəfər, Ə.S. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu (ərəb, fars, tacik, türk və özbək əruzləri ilə müqayisədə) / - Bakı: Elm, - 1977. - 413 s.

⁶ Cəfər, Ə.S. Əruz haqqında söhbət // - Bakı qəzeti, - 1973, 10 may. - s. 2.

böyük işlər görmüş, alimlərdən professorlar Əkrəm Cəfərin, Cənnət Nağıyevanın və Tərlan Quliyevin adlarını çəkmək kifayətdir. Öz əsərlərində fars əruzşünaslıq tarixindən, Əbdürrəhman Caminin həyat və yaradıcılığından bəhs edən bu tədqiqatçılar onun “Risaleyi - əruz” əsərini yüksək qiymətləndirmiş, şairi klassik fars - tacik ədəbiyyatının sonuncu böyük nümayəndəsi olduğunu göstərməklə yanaşı, “Risaleyi - əruz” əsərinin də Şərq poetikası tarixində sonuncu klassik əsər olduğunu qeyd etmişlər⁷.

Cəfər Təyyarın farscadan osmalıcaya tərcümə etdiyi “Tərcümeyi - əruze Əbdürrəhman Cami Rəhmətullah” əsərinə gəldikdə isə, bir daha qeyd etmək lazımdır ki, bu əsər istər fars, istər türk və istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır. Cəfər Təyyarın tərcüməsi böyük fars şairi Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsəri ilə bir kitab halında tərtib edildiyindən son zamanlar bəzi türk tədqiqatçıları “Gülüstan əsərinin çevirməsindən danışarkən, bu əsərin də adını çəkmişlər⁸.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cəfər Təyyar “Risaleyi - əruz” əsərini klassik türk tərcümə sənəti üsullarına və eyni zamanda, Sədinin “Gülüstan” əsərini osmanlıcaya tərcümə etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq tərcümə etmişdir. Azərbaycan tərcümə sənəti tarixinə gəldikdə isə, bu mövzuda filologiya elmimizdə kifayət qədər tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Ədəbiyyatşünaslığımızda xüsusilə akademik Möhsün Nağısoylu⁹ və filologiya üzrə elmlər doktoru Ataəmi Mirzəyevin¹⁰ mövzuya aid araşdırmaları diqqəti cəlb edir.

Tərcümənin mətnşünaslıq xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, əsər bu aspektdən də ayrıca olaraq araşdırma müstəvisinə çıxarılmamışdır. Lakin tədqiqatımızda həm dünya mətnşünaslıq elminin, həm də Azərbaycan mətnşünaslığının son

⁷ Nağıyeva, C.M. Azərbaycanda Cami (Əlyazmalar əsasında) / - Bakı: Elm, - 2007. -131s.

⁸ Köprülü, M. F. Aruz (İslam Ansiklopedisi) / - İstanbul: 1940. I cilt, 186 - 189 s.

⁹ Nağısoylu, M.Z. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti / - Bakı: Elm, - 2000. - 264 s.

¹⁰ Mirzəyev, A.B. Azərbaycan bədii tərcümə tarixi və Füzuli / - Bakı: Avropa nəşriyyatı, - 2009. - 170 s.

onilliklərdə gəldiyi elmi müddəaları bu əsərə də aid etmişik. Bu mənada, Azərbaycan mətnşünaslarından filologiya üzrə elmlər doktoru Məmməd Adilov¹¹, professorlar Kamandar Şərifli¹², Azadə Musabəyli¹³, Paşa Kərimov¹⁴ və başqalarının əsərləri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Belə ki, onlar öz əsərlərində mətnşünaslığın müxtəlif problemlərinə toxunmuş, bu barədə dəyərli əsərlər qələmə almışlar.

Məqsədimiz Cəfər Təyyarın Əbdürrəhman Caminin fikirlərini hansı şəkildə tərcümə, təfsir, izah etdiyini və bu elmi şərhlərin əruzşünaslıq tarixindəki rolunu müəyyən etməkdən ibarət olduğu üçün tədqiqat zamanı ilk növbədə əruzşünaslığın tarixini nəzərdən keçirmiş, fars əruzşünaslıq tarixini müqayisəli şəkildə araşdırmışıq. Çünki məhz belə bir müqayisə aparılmadan Cəfər Təyyarın Əbdürrəhman Caminin fikirlərinə yanaşan zaman nə qədər obyektiv olub – olmadığını təyin edə və bu mülahizələrin fars əruzşünaslıq tarixində hansı mövqedə dayadığını müəyyənəlməyə bilmərik.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin obyektı Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinin Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim tərəfindən fars dilindən osmanlıcaya edilən tərcüməsidir. Bu əsər Sədi Şirazinin “Gülüstən” əsərinin “Rəhbəri – Gülüstən” adı ilə hicri 1308-ci ildə İstanbulda “Amirə” mətbəəsində çap olunmuş kitabının 346-cı səhifəsindən 431-ci səhifəsinə qədər haşiyələrində yerləşdirilmiş “Tərcümeyi - əruze Əbdürrəhman Cami Rəhmətullah” başlıqlı tərcüməsinin mətnindən ibarətdir¹⁵. Tədqiqat işinin predmeti həmin əsərin filoloji - tekstoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Təbii ki, bütün tərcümələrin,

¹¹ Adilov, M.M. Azərbaycan poleoqrafiyası / - Bakı: Elm, - 2010. - 224 s.

¹² Şərifli, K.K. Mətnşünaslıq (VII – XIX əsr yazılı abidələri əsasında) / - Bakı: Tural - Ə Nəşriyyat - Poliqrəfiya Mərkəzi, - 2001. - 252 s.

¹³ Musayeva, A.Ş. Mətnşünaslığın nəzəri və təcrübə əsasları (dərs vəsaiti) / - Bakı: Elm, - 2007. - 200s.

¹⁴ Kərimov, P.Ə. Azərbaycan əlyazma kitabı tarixi (xüsusi kurs proqramı) / - Bakı: Nurlan, - 2002. - 23 s.

¹⁵ Tayyar, C. “Rehberi - Gülüstən” / - İstanbul: Amira, - 1308. - 346 - 431s.

şərhlərin, təfsirlərin, tədqiqatların məqsədi ilk növbədə tədqiq etdiyi obyektin mahiyyətini, ideyasını, məğzini üzə çıxartmağa xidmət edir. Bu mənada, Cəfər Təyyarın farscadan osmanlıcaya tərcümə etdiyi Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsəri də istisna deyildir. Cəfər Təyyar tərcümə zamanı öz əsərini mətnşünaslıq baxımından nə qədər mürəkkəb şəkildə qursa da, bu əsəri tərcümə edərkən onun da məqsədi ilk növbədə əruz vəzninin mahiyyətini, Əbdürrəhman Caminin fars əruzunun nəzəri xüsusiyyətləri haqqında fikirlərini türkdilli oxuculara çatdırmaqdan ibarət olmuşdur. Nəticədə Cəfər Təyyar öz məqsədinə nail olmuş, mövzudan və mətndən doğan çətinliklərə baxmayaraq tərcüməsi ilə həm ideya – məzmun, həm də mətnşünaslıq baxımından maraqlı bir əsər ortaya qoymağı bacarmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Cəfər Təyyarın “Tərcümeyi - əruze Əbdürrəhman Cami Rəhmətullah” əsəri mətnşünaslıq baxımından olduqca orijinal bir əsərdir. Bu səbəbdən biz əsərin mətnşünaslıq xüsusiyyətlərini ayrıca şəkildə incələməyi qarşımıza bir vəzifə kimi qoyur və bunu tədqiqat zamanı birinci dərəcəli məsələ hesab edirik. Beləliklə, Cəfər Təyyarın “Tərcümeyi - əruze Əbdürrəhman Cami Rəhmətullah” əsərini araşdırarkən qarşımızda aşağıdakı məqsəd və vəzifələr durur. Bu məqsəd və vəzifələri iki növə də ayırmaq olar: Əsərin ideya - məzmun xüsusiyyətlərilə bağlı vəzifələr və mətnşünaslıq, tekstoloji baxımdan qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələr. Doğrudur, dissertasiyanın adından görüldüyü kimi, əsərin ideya – məzmun xüsusiyyətlərilə bağlı qarşıya qoyulmuş vəzifələr birbaşa tədqiqatın əsas məqsədinə daxil deyildir. Lakin araşdırma obyektini əsərin tekstoloji xüsusiyyətləri də bütövlükdə məzmunla əlaqədar olduğundan tədqiqat zamanı bu məsələyə də toxunmuşuq. Beləliklə, ideya – məzmun xüsusiyyətlərilə bağlı qısa şəkildə toxunmaq istədiyimiz məqsəd və vəzifələr aşağıdakılardır:

– Əruzşünaslıq tarixinə qısa bir nəzər salmaq və Əbdürrəhman Caminin bir əruzçu kimi əruzşünaslıq tarixindəki yerini və mövqeyini müəyyən etmək;

– Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinin elmi səciyyəsinə vermək;

– Cəfər Təyyarın da əsərinin əsas məğzi Əbdürrəhman Caminin əruz haqqında olan fikirlərini izah etməkdən ibarət olduğu üçün, dissertasiyada da əruzun bəzi nəzəri məsələləri ilə oxucuları tanış etmək;

– Ümumiyyətlə, Cəfər Təyyarın şərhini, tərcüməsini, təfsirini, başqa sözlə desək, əruz haqqında olan fikirlərini dəyərləndirmək.

Əsərin məntəşünaslıq xüsusiyyətlərilə bağlı isə tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

– Əsərin mətnini bütöv bir tam kimi qavramaqla yanaşı, eyni zamanda, onu müxtəlif səviyyələrdən və müxtəlif prizmalardan təhlil etmək;

– Cəfər Təyyarın tərcüməsinin içinə daxil olan Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinin mətnini müəyyən etmək və Cəfər Təyyar tərəfindən ondan istifadə dərəcələrinə münasibət bildirmək. Məntəşünaslıq baxımından Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərini bu əsərin digər əlyazma və çap nüsxələri ilə müqayisə etmək;

– Cəfər Təyyarın Əbdürrəhman Camidən etdiyi tərcümələrə münasibət bildirmək və bu tərcümələri mətnin ikinci struktur səviyyəsi kimi qiymətləndirmək;

– Mətnin üçüncü səviyyəsi kimi adlandırdığımız Cəfər Təyyarın şərhlərini, izahlarını, təfsirlərini ayırd etmək və onları əruzşünaslıq elmi baxımından dəyərləndirmək;

– Tərcümə, şərh, təfsir zamanı Cəfər Təyyarın Əbdürrəhman Camiyə etdiyi əlavələri müəyyən etmək və onlara münasibət bildirmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işi yerinə yetirilərkən dünya və Azərbaycan məntəşünaslıq elminin görkəmli nümayəndələrinin Şərq xalqlarına məxsus əlyazma və çap kitablarının tədqiqi zamanı tətbiq etdikləri prinsiplər və aşağıdakı metodlar əsas götürülmüşdür:

- fakt və materialların toplanılması;
- sistemli şərh və təhlil;
- fikir və mülahizələri əsaslandırarkən tarixi – müqayisəli yanaşma;
- ümumiləşdirmələr vasitəsilə elmi nəticələrin əldə edilməsi.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işi yerinə yetirilərkən aşağıdakı müddəaların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsəri Şərq əruzşünaslığında xüsusi mövqeyə malikdir;

– Əbdürrəhman Caminin əsərinin Cəfər Təyyar tərəfindən həyata keçirilmiş tərcüməsi məktəb və mədrəsələrdə fars əruzunun nəzəri əsaslarını öyrətmək məqsədi daşıyır;

– Klassik fars - tacik ədəbiyyatının sonuncu görkəmli nümayəndəsi Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz”u Şərq poetikası tarixində əruz haqqında yazılan əsərlərin yekunu kimi əhəmiyyətlidir;

– Cəfər Təyyarın Əbdürrəhman Camidən etdiyi tərcümənin əruz elmi ilə bağlı olması, istər tərcümənin mahiyyətini və istərsə də tərcümənin mətnini mətnşünaslıq baxımından olduqca cəlbedici etmişdir;

– Cəfər Təyyarın tərcüməsi öz məzmun və tekstoloji xüsusiyyətlərinə görə daha geniş və əhatəlidir;

– Özünəməxsus struktura malik olan mətnin özəlliyi onun üç quruluş səviyyəsindən ibarət olması ilə şərtlənir. Birinci səviyyə farsca orijinal mətn, ikinci səviyyə orijinalda olan ayrı – ayrı kəlmələrin tərcüməsi və onların qrammatik quruluşu, üçüncü səviyyə orijinal mətnin məzmununun mənası – məal;

– Tərcümə mətninin ümumi çətinlik törədən cəhəti səviyyələrinin arasında fərqləndirilmə olmadığından və bəzən bir – biri ilə qarışdırıldığından onların sərhədlərinin müəyyənləşdirməyin mürəkkəbliyindən ibarətdir;

– Əsərdə bir sıra termin və sözlərin izahının verilməsi, müəllifin aydın dildə yazmağa meyl etməsinin daha bir sübutudur və bu tərcüməni izahlı tərcümələrə aid etmək düzgün olardı.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın əsas elmi yeniliyi kimi aşağıdakılar təqdim olunur:

– Cəfər Təyyarın tərcüməsinin əruzşünaslıq tarixində maraqlı bir əsər kimi elmi dövriyyəyə daxil olması, elm aləminə tanınması;

– Tərcümə əsərinin elmi – praktiki və metodiki əhəmiyyətini daha düzgün şəkildə tədqim etmək məqsədilə onun tekstoloji tədqiqinin ortaya qoyduğu yeniliklər;

– Cəfər Təyyar mətninin Əbdürrəhman Cami tərəfindən farsca yazılmış orijinalı ilə müqayisə etməklə tərcümə xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

– Əbdürrəhman Caminin və Cəfər Təyyarın əruzun tədrisi metodikasına gətirdikləri yeniliklərin aşkarlanması.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinin Cəfər Təyyar tərəfindən osmanlıcaya tərcüməsinin tədqiqi bölgədə, türk dünyasında əruzşünaslıq və qafiyəşünaslıq elminin inkişafını öyrənmək baxımından böyük maraq kəsb etdiyi kimi, bu tipli mürəkkəb quruluşlu əsərlərin araşdırılmasına örnək olmaq nöqtəyi - nəzərindən də önəmli ola bilər.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri aşağıdakı hallarda tətbiq və istifadə oluna bilər:

– Mətnşünaslıq elminin nəzəri əsaslarını bu tədqiqatdan alınan müddəalarla zənginləşməsində;

– Aparılan mətnşünaslıq araşdırmaları nəticəsində “Risaleyi - əruz” əsərinin strukturunun və şərhinin ortaya çıxarılması əruzun XIX əsrdə tədrisi metodikası üsullarının müəyyən edilməsində;

– Ali məktəblərin şərqşünaslıq və filologiya fakültələri üçün əruz, əruzşünaslıq, qafiyəşünaslıq tarixinə dair hazırlanan proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin tərtibində;

– Orta və ali məktəblərdə Azərbaycan klassik ədəbiyyatının, əruzun tədrisində və elmi – pedoqoji fəaliyyətdə.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Multidissiplinar əlyazmaların tədqiqi” və “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbələrində müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, o cümlədən AMEA - nın müxtəlif İnstitutlarının nəşr etdiyi dərgilərdə, konfrans materiallarında işıq üzü görmüşdü. Həmçinin dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları tədqiqatçının Azərbaycan və xarici ölkələrin elmi jurnal və

məcmuələrində nəşr olunan məqalələrində, konfrans materiallarında əks olunmuşdur. Eyni zamanda, “Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz”unun türkçə tərcüməsi və onun tekstoloji – filoloji xüsusiyyətləri” adlı monoqrafiya işiq üzü görmüşdür.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Multidissiplinar əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır.

Dissertasiya işi giriş (18405şərti işarə), 3 fəsil (birinci fəsil 2 paraqraf 65271 şərti işarə; ikinci fəsil 2 paraqraf - 64949 şərti işarə; üçüncü fəsil 2 paraqraf – 63321 şərti işarə) nəticə (5272), istifadə edilmiş ədəbiyyatın bibliografik siyahısından və 131 səhifədən ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 237555 şərti işarədir.

DISSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsindən bəhs edilmiş, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyən edilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri – praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmış, tədqiqat işinin aprobasiyası, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, struktur bölmələrinin ayrılıqda və işarə ilə ümumi həcmi təqdim edilmişdir.

Dissertasiyanın “**Əbdürrəhman Cami əruzşünas kimi**” adlanan birinci fəslı iki paraqraftan ibarətdir. “**Əruzşünashq tarixinə qısa bir nəzər**” adlanan birinci paraqrafta əruz elminin yaradıcısının Xəlil ibn Əhməd əl – Fərahidi (718 – 791) olduğu göstərilir. Xəlil ibn Əhməd ərəb dilinin ahəngini, müsiqisini və ümumən xüsusiyyətlərini tədqiq edərək mükəmməl şəkildə öyrənmiş,

bunlara müvafiq şəkildə nəzm üsulunu tənzimə, genişləndirməyə çalışmış, yalnız feil kəlməsindən götürülən, müxtəlif şəkillər halında işlənən sözlərdən müəyyən, sabit qəliblər yaratmışdır¹⁶. Daha sonra əruzşünaslıq tarixi nəzərdən keçirilmiş, ilk növbədə ərəb alimlərinin, eyni zamanda digər Şərq xalqlarına mənsub alimlərin əruz elmi və əruzşünaslıq haqqında yazmış olduğu qiymətli əsərlərinin adları sadalanmış və onlar haqqında qısa məlumat verilmişdir. Bunlardan əz - Zəccacın “Kitabul - əruz”, əl - Mazinin “Kitabul - əruz”, İbn əs - Sərracın “əl - Miyar fi avzan əl - əşar vəl kafi fi elm əl - qəvafi”, İbn Əbd Rəbbihin “əl - İqd əl - fərid”, Sahib bin Əbbadın “əl - İqna fil əruz və təxric əl - qəvafi”, əl - Xəvərəzminin “Miftah əl - ülm”, İbn Rəşiqin “əl - Umdə fi mahasin əş - şiir və ədəbih və nəqdih”, Xətib Təbrizinin “əl - Kafi fil əruz vəl qəvafi”, əz - Zəməxşərinin “əl - Qistas əl - müstəqim fi elm əl - əruz”, əs - Səkkakinin “Müftahül - ülm”, əl - Xəzrəcinin “əl - Dairə əş - şəfiə fil əruz vəl qəfiyə”, əl - Əndəlusinin “Əruzi - Əndəlusi”, əl - Hacibin “Elm əl - əruz” və nəhayət Nəsirəddin Tusinin “Miyar əl - əşar” əsərini misal göstərmək olar¹⁷.

Artıq VIII – IX əsrlərdən farsdilli poeziyaya qədəm qoyan əruz vəzni, X – XI əsrlərdən başlayaraq fars alimləri tərəfindən tədqiq olunmuş və nəticədə fars əruz elmi meydana gəlmişdir. Bu vəznə qədər hecə yazıb - yaradan fars şairləri əruz vəzni qəbul olunduqdan sonra fars dilinin bu vəzndə yazıb - yaratmaq üçün geniş imkanlar verdiyini hiss edərək, ona daha tez - tez müraciət etməyə başlamış və nəhayət sonrakı əsrlərdə əruz vəzni tamamilə farsdilli poeziyanın əsas vəzninə çevrilmişdir¹⁸. Fars əruz elmini tədqiq edən ilk alimlər sırasında Bəhram Sərxəsinin, Büzcümehr Qəsiminin, Əbu Abdullah Qorşinin, Həsən Qəttarın Yusif Əruzinin, Rəşidəddin

¹⁶ Mir Cəlal, Ədəbiyyatşünaslığın əsasları (Ali məktəblər üçün dərslik) / Mir Cəlal, İ.P. Xəlilov - Bakı: Maarif, - 1988. - 280 s.

¹⁷ Cəfər, Ə.S. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü (ərəb, fars, tacik, türk və özbək əruzları ilə müqayisədə) / - Bakı: Elm, - 1977. - 413 s.

¹⁸ Quliyev, T.A. Əruz və qəfiyəşünaslıq tarixi (VIII - XVI əsrlər) / - Bakı: Elm və təhsil, - 2013. - 184 s.

Vətvatın, Əbül Əla Şüştərinin¹⁹ və başqalarının adlarını çəkmək olar. Bu alimlərin əsərləri dövrümüzdə qədər gəlib çatmasalar da, hər halda onların adları fars əruz və qafiyəşünaslıq tarixinə yaxşı bəllidir²⁰. Orta əsr mənbələri bu alimlər və onların yaradıcılıqları haqqında olduqca dolğun məlumat verirlər²¹.

XIII əsr fars əruzşünaslıq tarixində xüsusi bir mərhələni təşkil edir. Bu əsrdə fars əruzunun nəzəri əsasları haqqında iki fundamental əsər – təqribən 1217 – 1235-ci illər arasında yazılan Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər - Razinin qələminə məxsus “əl - Möcəm fi məayir əşar əl - Əcəm”, digəri isə Nəsirəddin Tusinin 1251-ci ildə yazdığı “Miyar əl - əşar” ortaya çıxmışdır²².

XIV - XV yüzilliklər arasında fars əruz elminin inkişafında mühüm xidmətləri olan alimlərdən isə Şəms Fəxri İsfahani, Vəhid Təbrizi, Əbdürrəhman Cami, Seyfi Buxarayı, Yusif Əzizi, Ataullah Mahmud Hüseyninin adlarını çəkmək olar. Beləliklə, XVI əsrdə qədər fars əruzunun nəzəri əsaslarının öyrənilməsinin adlarını çəkdiyimiz alimlərin əsərlilə tamamlandığını və bütün incəliklərinə qədər araşdırıldığını söyləyə bilərik.

Birinci fəslin ikinci paragrafı **“Əbdürrəhman Cami və onun “Risaleyi - əruz” əsəri”** adlanır. Bu paragrafda klassik fars ədəbiyyatının son ən böyük nümayəndəsi sayılan Əbdürrəhman Cami haqqında geniş məlumat verilmişdir. Əbdürrəhman Cami hicri tarixlə 23 şaban 817-ci ildə, miladi tarixlə isə 7 noyabr 1414-cü ildə, Xorasanın Cam şəhərinin Xərcird kəndində anadan olmuşdur. Caminin yaşayış - yaratdığı dövr bir neçə hökmdarın hakimiyyət illərinə təsadüf edir. O, gənclik illərində Şahruxun (1404-1446), sonralar Sultan Əbu Səidin (1451-1468) və ömrünün son illərində Sultan Hüseyn Bayqaranın (1470-1505) hakimiyyəti illərində

¹⁹ ابو الجیش ’الاندلسي. عروض الاندلسي/ - استانبول: ۱۲۶۱ ه. ق. - ۹۵ ص

²⁰ Brockelmann, C. Geschichte der arabischen Litteratur / – Leipzig: -1909. - 165p.

²¹ Мусульманкулов, Р. Персидско – таджикская классическая поэтика X - XV вв. - Москва: Издательство Науке Главная редакция Восточной литературы, - 1989. - 239с.

²² طوسی ’نصیر الدین. معیار الأشعار/ - تهران: -۱۳۲۹. - ۱۶۰ ص.

yaşamışdır. Dövrünün hakimlərinin Camiyə münasibəti müsbət olmuş, onlar Camini həmişə böyük bir şair və alim kimi hörmətlə qəbul etmişlər²³.

Əbdürrəhman Cami fars ədəbiyyatı klassik dövrünün son böyük şairi hesab edilir. Tədqiqatçılar Əbdürrəhman Caminin ərəb və fars dilində yazılmış 45-dən artıq əsərinin olduğunu qeyd edirlər. Bunlardan bir qismi dövrümüzə qədər gəlib çatmasa da, əksəriyyəti əlimizdədir. Əbdürrəhman Cami bədii əsərlər yazmaqla yanaşı, elmi yaradıcılıqla da məşğul olmuş, ərəz, qafiyə, musiqi elmləri ilə də yaxından maraqlanmış və bu elmlər haqqında risalələr qələmə almışdır. Belə ki, onun “Risaleyi - ərəz” əsəri fars ərəzşünaslıq tarixində özünəməxsus yer tutur²⁴. Tədqiqatçıların nöqtəyi - nəzərinə görə, klassik dövr fars poeziyası Əbdürrəhman Caminin yaradıcılığı ilə tamamlandıği kimi, klassik ərəz elmi də, demək olar ki, Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - ərəz” əsərilə tamamlanır. Bu mənada, Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - ərəz” əsəri özündə ərəzun ümumi xüsusiyyətlərini toplamaqla yanaşı, həmçinin fars ərəz elminin indiyədək gəldiyi nəticələri də ümumiləşdirir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Risaleyi - ərəz” əsərinin osmanlıca tərcüməsi və onun tekstoloji xüsusiyyətləri** adlanır və iki paraqrafdan ibarətdir. Bu fəslin **“Risaleyi - ərəz” əsərinin osmanlıca tərcüməsi** adlanan birinci paraqrafında Əbdürrəhman Camiyə məxsus fars dilində qələmə alınmış və fars ərəzunun nəzəri xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş “Risaleyi - ərəz” əsərinin XIX əsrin sonlarında Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim tərəfindən osmanlıcaya tərcümə olunması və İstanbulda “Amirə” mətbəəsində çap olunması barəsində məlumat verilmişdir. Müəllif əsəri 459 səhifəlik farscadan osmanlıcaya tərcümə və şərh etdiyi böyük fars şairi Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərinin haşiyəsində yerləşdirmişdir. Hər iki əsər bir kitab halında “Rəhbərə - Gülüstan” və “Zübdəyi - Gülüstan” adı ilə

²³ Okumuş, Ö. Cami Abdurrahman // İslam Ansiklopedisi 7.cilt, (İslam əlemi Tarih, Coğrafiya, Etnoqrafiya və Biyografiya Luğati), - İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, - 1978. - 787s.

²⁴ ƏYİ B – 6111. Əbdürrəhman Cami “Risaleyi - ərəz”/ - 20^b- 32^b

dəfələrlə çap olunmuşdur. Kitabın nəşri isə Üsküdüdə yerləşən Atlamataş rüşdiyyə məktəbinin birinci müəllimi Əbdülfəttah əfəndidir²⁵.

Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərinin türk dillərinə, o cümlədən, osmanlıcaya tərcüməsinin tarixi olduqca qədimdir. Orta əsr tərcüməçiləri, alimləri, filoloqları bu əsəri təkcə tərcümə etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, ona müxtəlif şərhlər də yazmışlar²⁶. Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərinin osmanlıcaya tərcümə edən Cəfər Təyyar “Gülüstan” əsərinə yanaşdığı tərcümə və şərh üsulları ilə Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinə də yanaşmış və bu əsəri də “Gülüstan” əsəri ilə eyni filoloji mövqedən və prinsiplərdən çıxış edərək tərcümə və şərh etmişdir. Qeyd edək ki, Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinin tərcüməsi bizim əlimizdə olan nüsxəyə əsasən, yuxarıda qeyd etdiyimiz, çap olunmuş bu əsərlərdən yalnız “Rəhbəri - Gülüstan”ın haşiyələrində öz əksini tapır. Fihristə əsasən, 346-cı səhifədən etibarən haşiyələrdə Mövlana Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinin tərcüməsi başlayır. Cəfər Təyyar “Rəhbəri - Gülüstan”a qısa bir müqəddimə də yazmış və bu müqəddimədə məqsəd və məramını da açıqca qeyd etmişdir.

İkinci fəslin ikinci paragrafı **“Risaleyi - əruz” əsərinin osmanlıca tərcüməsinin tekstoloji xüsusiyyətləri** adlanır. Paragrafda məşhur fars - tacik şairi Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinin Cəfər Təyyar bin Əhməd Salim tərəfindən fars dilindən osmanlıcaya tərcümə olunmuş mətni verilmişdir. Mətn “Tərcümeyi - əruze Əbdürrəhman Cami Rəhmətullah” sözlərilə başlayır və bütövlükdə üç struktur səviyyəni əhatə edir. Birinci səviyyə farsca orijinal mətn, ikinci səviyyə orijinalda olan ayrı - ayrı kəlmələrin tərcüməsi və onların qrammatik quruluşu haqqında olan mətn, üçüncü səviyyə orijinal mətnin məzmununun mənası – məaldan ibarətdir. Müəllif ilk növbədə orijinal mətndən kiçik hissələrdən ibarət nümunələr verərək, onların tərcüməsini, sonra isə

²⁵Tayyar, C. “Rehberi - Gülüstan” / - İstanbul: Amira, - 1308. - 346 - 431s.

²⁶Ergene, O. Sıbicabının Gülüstan çevirisi // Çukurova Universitesi Sosial Bilimler Enstitüsü Türk dili və edebiyatı bölümü. Prof. Dr. Mine Mengi adına Türkoloji sempozyumu (20-22 ekim 2011) bildiriləri, - Adana: -2012. - 633-648s.

həmin mətnin elmi şərhini vermişdir. Tərcümənin içində verilən orijinal mətndən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, Cəfər Təyyar əsəri tərcümə edərkən orijinal mətndən həmişə öz məqsədi üçün istifadə etmiş, orijinaldan hər dəfə, məhz lazım bildiyi qədər tərcüməyə cəlb etmişdir. Belə ki, müəllif bəzən orijinal mətnin beş – altı cümləsini ardıcıl verərək şərh və tərcümə edir, bəzən isə orijinal mətnin ayrı – ayrı cümlələrini götürərək eyni qaydada hərəkət edir. Cəfər Təyyarın, hətta, əsərdən tək - tək cümlələr gətirib tərcümə etdiyinə də şahidi oluruq. Bizcə, Cəfər Təyyar doğru olaraq, tərcümənin həcminə aludə olmamış, əsas diqqətini tərcümənin məzmununun, keyfiyyətinə yönəltdi.

Mətnin ikinci struktur səviyyəsində verilən ayrı - ayrı sözlərin tərcüməsində müəllif tərəfindən, orta əsrlərə məxsus dilçilik terminlərindən istifadə edilmiş, bir sıra hallarda onun morfoloji, sintaktik izahları aydın bir dildə yazılmışdır. Məsələn, aşağıdakı parçaya nəzər salaq: “(ب) (be) hərfə - təkid. (دان) (dan) danestən məsdərindən əmrə - hazırdır, “bil” demək”²⁷. Gördüyümüz kimi, təkcə “(دان) (dan)” indiki zaman əmr şəkli deyildir, o, “(ب) (be) hərfə - təkid” ilə birlikdə indiki zaman əmr şəklidir. Lakin mətndən belə anlaşılır ki, guya “(دان) (dan)” “(ب) (be) hərfə - təkid”siz indiki zaman əmr şəklidir.

Ümumiyyətlə, dissertasiyada Şərqdə mövcud olan tərcümə prinsiplərindən danışarkən, hərfi, şərhli və s. növlərindən ətraflı şəkildə bəhs etmişik. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərini farscadan osmanlıcaya tərcümə edən Cəfər Təyyar da öz tərcüməsində əsasən, hərfi tərcümə prinsipini əsas götürmüşdür. Bu barədə söhbət açarkən, tərcümə sənətilə məşğul olan görkəmli alimlərimiz, akademik M. Nağısoylunun və filologiya üzrə elmlər doktoru A. Mirzəyevin fikirlərinə istinad etmişik. Akademik M.Nağısoylu Şərqdə hərfi tərcümə prinsiplərindən və bu üsulla farscadan türkcəyə - osmanlıcaya tərcümə olunmuş Sədi Şirazinin “Gülüstən” əsərindən danışarkən yazır: “Yəni burada tərcüməçinin məqsədi farsca mətni bütöv, tam və dolğun şəkildə tərcümə etmək yox, ondakı ayrılıqda

²⁷ Tayyar, C. “Rehberi – Gülüstən”, /-İstanbul:- Amira,- 1308, -346s.

götürülmüş sözlərin daşdığı mənalara vermək olmuşdur... Başqa sözlə desək, belə tərcümələrdə özgə dildə olan məndəki tərcümələr yox, sözlər əsas götürülür. Aydın ki, bu qəbildən olan tərcümələrdə həmin sözlər əksər hallarda özgə dilin tərcümə quruluşuna uyğun şəkildə yerləşdirilir ki, bunun da nəticəsində onların birləşməsindən normal cümlə alınmır”²⁸. Akad. M. Nağısoylu belə tərcümələrə münasibətini bildirmiş, onları bir o qədər də məqbul saymamışdır: “Hər fi tərcümələr son dərəcə dəqiq alınsa da, dolaşq və anlaşılmaz cümlələrlə doludur. Belə tərcümələrin ayrı - ayrı cümlələrini bəzən orijinal mətnin köməyi olmadan cətin başa düşmək olur”²⁹.

Cəfər Təyyar mətninin üçüncü struktur səviyyəsi məal - mətnin təcüməsini, mənasını əks etdirən hissələrdən ibarətdir. Bu səviyyənin özü də məndə böyük bir hissəni tutmaqla yanaşı, eyni zamanda, dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi müxtəlif forma və məzmunla malikdir. Məsələn, orijinal mətndən bir parçaya və onun məalına nəzər salaq: “*Bedan ke ərbabe - sənəate - əruz benayi - usule - ovzani - şer ra bər se rukn nəhadeənd: səbəb və vətəd və fasilə. Səbəb bər do novəst. Səbəbe - xəfif və an ləfzist muştəməl bər yek mutəhərrik və yek saken, çun kol və mol. Və səbəbe - səqil və an ləfzist muştəməl bər do mutəhərrik, çun kələ və kılə. Və hərfe - ha - i ke dər əmsale - in kəlema minevisənd, bərayi bəyane - hərəkəte - maqəbl mibaşəd və betələffüz dər nəmiyəd.... * məal* Məlum ola ki, əshabe - əruz ovzane - şeirin usuli - binasını üç cüzv üzrə vəz etmişlərdir. (۱) (1) səbəb (۲) (2) vətəd (۳) (3) fasilə. Amma səbəb iki növdür. (۱) (1) səbəbe - xəfifdir və o dəxi bir mutəhərrik və bir sakini - muştəməl ləfzidir: (کل) و (مل) (kol) və (mol) kibi. (۲) (2) səbəbe - səqildir və o dəxi iki mutəhərriki - muştəməl bir ləfzidir: (کله) و (کله) (kələ) və (kılə)*

²⁸ Nağısoylu, M.Z. Şirazinin “Gülşəni - raz” tərcüməsi / -Bakı: Elm və təhsil, - 2011. - 22-23s.

²⁹ Nağısoylu, M.Z.Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti / - Bakı: - Elm, 2000, 264s.

*kibi və ha hərfini ki bu məqbule - kəlimatə yazarlar, maqablinin hərəkəsini bəyan üçündür tələffüzə gəlməz demək*³⁰.

Əsərə tekstoloji baxımdan nəzər salarkən Cəfər Təyyarın Əbdürrəhman Caminin Risaleyi - əruz əsərini osmanlı türkcəsinə tərcümə etdiyi zaman mətnə bəzi əlavələr gətirdiyini və bu əlavələrin köməyi ilə əsərin daha dərindən başa düşülməsinə çalışdığını söyləyə bilərik. Cəfər Təyyar tərcüməsində əsərin mətnşünaslıq problemlərinə diqqətlə yanaşmış, bununla da tərcüməsinin elmi məzmununu daha asan şəkildə qavranılmasına yardımçı olmuşdur. O, öz tərcüməsini həyata keçirərkən əsərin şərhini, təfsirini verməyi qarşısına məqsəd qoymuş, orijinal mətnin ehtiyac duyduğu hissələrini tekstoloji nöqtəyi - nəzərdən izah etmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə **“Risaleyi - əruz” əsərinin osmanlıca tərcüməsinin filoloji xüsusiyyətləri**” adlanır və iki paraqrafdan ibarətdir. **“Orijinal və tərcümənin oxşar və fərqli filoloji xüsusiyyətləri”** adlanan birinci paraqrafda Cəfər Təyyar mətnində onun tarixi şəxsiyyətlərdən Xəlil ibn Əhməd, Rudəki, Xacə İsmətulla Buxarai, terminlərdən böyük fasilə, zihafklar və törəmə təfilələr, dairələr, təqti, beytin xüsusiyyətləri və nəhayət bəhrlər bəhsinə fərqli münasibətinin göründüyü xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur. Qeyd edək ki, mətnə qara hərflərlə verilən cümlələr Əbdürrəhman Caminin mətninin içindən deyil, Cəfər Təyyarın tərcüməsindəndir: *“(fəsl. Təqtiyə - şeir ibarət əz an əst ki, beyt ra əz həm bekoşayənd bər vəchi ki, hər miqdari əz beyte - müvazen oftəd ba yeki əz əfail və təfail bəhri ki, an beyt dər an bəhr vaqie şode əst. Və təriqəş an əst ki, nəzər benəfse hərəkətkonənd nə be əhvali hərəkət ki, an zəmmə və fəthə və kəsre əst və etibari məlfuz konənd nə məktub) Təqtiyə - şeir andən ibarətdir ki, əczai beyti yekdigərindən fəsl edərlər bər vəche və keyfiyyət ilə ki, beytdən hər bir miqdar müvazin və müvafiq vaqe ola. Bər bəhrin (افاعيل) (əfail) və təfail cüzləri ilə ki, beyti - məzkur o bəhrdə vaqedir. Və ol təqtiin təriq və uslubi budur ki, nəzər nəfse - hərəkəyə edərlər, hallərinə etməzlər. Və hərəkə də zəmmə və fəthə və kəsredir. Və etibarı da məlfuza edərlər,*

³⁰ Tayyar, C. “Rehberi - Gülüstən” / - İstanbul: - Amira, - 1308. - 346 - 431s.

*məktuba etməzlər. Bu surətdə tətbiqə-murad olunduqda, hərəkə hərəkəyə mutabiq gəlmək lazımdır: zəmmə zəmməyə, fəthə fəthəyə, kəsərə kəsərəyə degildir. Zira kəsərə zəmməyə, zəmmə fəthəyə muqabil ola bilir*³¹.

Əruzşünaslıq tarixindən məlumdur ki, böyük fasiləyə əruzun əsli təfilələri arasında nümunə yoxdur. Əruzşünaslar həmişə böyük fasiləyə xəbn və təyy zihaflarından ibarət mürəkkəb zihaf olan xəbl - məxbul zihafı vasitəsilə “müstəfilün” əsli təfiləsindən alınan “fə”ilətün” törəmə təfiləsini nümunə göstərmişlər. Lakin bu xırda detala, izaha, şərhə, biz, hər bir əruzçunun əsərində, xüsusilə də, ancaq fars əruzunun nəzəri məsələlərindən bəhs edən əruzçuların əsərlərində rast gəlməyə də bilərik. Bu mənada, kiçik həcmli əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoymuş Əbdürrəhman Cami də öz əsərində bu məsələnin üzərindən sükutla keçmiş, bu bərədə söhbət açmamışdır. Lakin, Cəfər Təyyar fasilələrdən danışırkən, bu məsələyə qayıtmağı və bu məsələnin üstündə durmağı lazım bilmiş və onu şərh, təfsir etmişdir: “(كلمه نيست مشتمل بر چهار متحرك و يك ساكن) (kəlməist muştəməl bər çəhar mütəhərrik və yek saken) yəni fasileyi - kubra bir sakin və dörd mütəhərriki - muştəməl bir kəlmədir və bu fürudən olduğı cəhətlə kəndisindən şeir tərkib edər ki, (مستفعلن) (müstəf’ilün) məxbun və mətviyy olduqda (فعلتن)(fə”ilətün) kəliməsinə nəql olunur ki, o, fasileyi - kubradır”

Zihaflardan söz açmışkən, zihafılar bəhsi Cəfər Təyyarda kifayət qədər əhəmiyyətli yer tutur. Əbdürrəhman Cami “Risaleyi - əruz” əsərində zihafılardan bəhs etsə də, onlar haqqında geniş məlumat verməmiş, sadəcə olaraq, hər əsli təfiləyə aid olan zihafıları və onların törəmələrini göstərməklə kifayətlənmişdir. Bu mənada, Əbdürrəhman Caminin əsəri ilə tanış olan oxucu, zihafılının nə olduğunu təqribi şəkildə anlasa da, ümumiyyətlə bütövlükdə, zihafılının sayı, onların ərəb və fars əruzlarına görə bölgüsü haqqında məlumatız qalır. Cəfər Təyyar isə ərəb əruzunu, fars əruzunu, onlarda işlənen zihafılilar haqqında məlumat vermiş yenə də öz prinsipinə sadiq qalaraq, hər əsli təfiləyə aid olan zihafılilar və onların

³¹ Tayyar, C. “Rehberi – Gülüstān”/ -İstanbul: - Amira, - 1308. - 378s.

törəmələrini göstərəkən Əbdürrəhman Camidən fərqli olaraq zihafaların adlarının lüğəvi mənalарının da izahını vermişdir.

Bütün əruzçular, o cümlədən, Əbdürrəhman Cami təvil, mədid, bəsit, kamil, vafir bəhrlərini ancaq ərəb əruzuna aid bəhrlər hesab edirlər. Cəfər Təyyar da bu bəhrlər haqqında danışarkən Caminin mətninə sadıq qalır. Lakin, eyni zamanda, tərcümə zamanı şərh, təfsir xarakterli bəzi məlumatları əlavə etməyi də unutmur.

Cəfər Təyyar eyni zamanda, fars dairələrindən danışarkən Əbdürrəhman Camidə görmədiyimiz fəkk məsələsinə də toxunur. Belə ki, əgər Əbdürrəhman Cami öz əsərində ancaq təkcə fars əruzunda işlənən dörd dairəni konkret olaraq təsvir edib keçirsə, Cəfər Təyyar həmin dairələri geniş şəkildə izah etməklə bərabər, eyni zamanda, hər bir dairəyə daxil olan bəhrləri bir - bir göstərərək, verilən şeir parçasının da təqsisini edir.

Üçüncü fəslin **“Tekstoloji xüsusiyyətlərin filoloji amillərə təsiri”** adlanan ikinci paragrafında hər bir əsərin tərcüməsinin keyfiyyəti onun məzmununun orijinala yaxınlığının dərəcəsi ilə ölçüldüyü qeyd olunur. Bu zaman əsərin digər xüsusiyyətləri - forma məsələləri, yəni janrı, üslubu, poetikliyi, elmiliyi, mətnşünaslıq problemləri nəzərə alınsa da, əsas diqqət məzmunun keyfiyyətinə verilir. Belə ki, Cəfər Təyyarın **“Tərcümeyi - əruze Əbdürrəhman Cami Rəhmətullah”** əsərinin mətni ilə yaxından tanış olarkən, hər bir detal - qrammatik izahat, şərh, tərcümə, təfsir, məal hamısı tərcüməyə xidmət edir və tərcümə ilə orijinalı bu baxımdan tutuşdurmaq, onların oxşar və fərqli cəhətlərini meydana çıxarmaq isə tərcümənin filoloji - elmi keyfiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verir.

Cəfər Təyyar Əbdürrəhman Camidən sitat gətirəkən, yəni əsərin farsca mətninə müraciət edərkən, orada Əbdürrəhman Caminin müxtəlif rüknlər əsasında səkkiz əsli təfilə yarandığı fikrini söylədiyini desə də, Camidən misal gətirən zaman farsca mətndə fA”ilün əsli təfiləsinin adını çəkməyərək, yeddi əsli təfiləni göstərir³². **“Risaleyi - əruz”** əsərindən əruzun əsli təfilələri sırasında fA”ilün əsli təfiləsinin özünəməxsus yer tutduğu məlumdur.

³² Tayyar, C. **“Rehberi – Gülüstan”** / - İstanbul: - Amira, - 1308. - 351s.

Cəfər Təyyarın tərcümə zamanı bərpa etdiyi nöqsanın, filoloji - elmi izah tələb etdiyini görürük. Əbdürrəhman Camidə: “*Va on çi az in usul dar avzoni şeiri forsi kasirulvuqu ast, pənc beş nest: məfA”İlün, fA”ilAtün, müstəf”ilün, məf”ULAtü, fə”Ulün*”³³Cəfər Təyyarda: “*Və əvvələ - əfail ki, bu usuldan ovzani - şeire-farsidə kəsirulvuqudur, beş olub ziyadə deyildir ki, anlər* ﴿مفاعيلن فاعلاتن مستفعطن مفعولات فعولن﴾ *məfA”İlün, fA”ilAtün, müstəf”ilün, məf”ULAtü, fə”Ulün) ləfzləridir*”³⁴ Məlumdur ki, fars əruzçuları əsli təfilələr sırasından fA”ilün, mütəfA”ilün və müfA”ələtün əsli təfilələrini çıxartdıqlarına görə, fars əruzunda işlənən əsli təfilələrin sayı beşdir. Əruz elminin xüsusiyyətini yaxşı bilən Cəfər Təyyar, əruzun əsli təfilələrindən danışarkən, Əbdürrəhman Caminin də əsərinin ancaq fars əruzundan bəhs etdiyini bildiyindən rüknlər əsasında səkkiz əsli təfilənin yarandığını desə də, onların yeddisini göstərmiş, lakin öz tərcüməsində bu nöqsanı aradan qaldırmış, fA”ilün əsli təfiləsini öz yerinə bərpa etmişdir: “*Bu sürətdə kəlamə - mövzunun təlifində bu ərkanın yekdigəri ilə ictimai naçar və zəruridir. Və bu usul və qaidə ki, bu ərkanın ictimaidən hüsulə gəlmişdir və ərəb və əcəm əşarının cümlətən əsası anın üzərinə məbnidir və əhli - əruz ona* ﴿افاعيل﴾ (əfail) *və əcəzə və ərkan* ﴿وتفاعيل﴾ (və təfail) *deyirlər. Behəsbul - istiğra səkkiz əslə münhəsirdir: ﴿١﴾ (1) vətədə - məcmu səbəbə - xəfif üzərinə təqdim ilə ﴿فاعولن﴾ (fə”Ulün) dür ki, ﴿فعو﴾ (fə”U) vətədə - məcmu, ﴿لن﴾ (lün) səbəbə - xəfifdir; ﴿٢﴾ (2) səbəbə - xəfif vətədə -məcmu üzrə təqdim ilə ﴿فاعلن﴾ (fA”ilün) dür ki, ﴿فا﴾ (fa) səbəbə-xəfif, ﴿علن﴾ (“ilün) vətədə - məcmudur...”və s.³⁵*

Cəfər Təyyarın əsərinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də öz əsərində Əbdürrəhman Cami tərəfindən verilən bütün beytlərin, nümunələrin qəliblər üzrə təqti edilməsidir. Məsələn, Əbdürrəhman Cami həzəc bəhrinin birinci növündən danışarkən yazır: “...*Bəhre-həzəcə - müsəmməne - salim*

³³ Зухуридинов, А. “Рисолаи аруз” Абдурахмони Чоми / Asar, cilde-xəştom, - Душəнбе: - 1990. - 163s.

³⁴ Tayyar, C. “Rehberi - Gülüstan” / - İstanbul: - Amira - 1308. - 352s.

³⁵ Tayyar, C. “Reberi - Gülüstan” / - İstanbul: - Amira - 1308. - 351s.

چورويت هر كزم نقشى بخاطر در نمى آيد
 مرا خود جز تو در خاطر كسى ديكر نمى آيد
*[ço ruyət hər gezəm nəqşi bexatir dər nəmi ayəd
 mərə xod coz to dər xater kəsi digər nəmi ayəd]*
 (Camalın kimi xatirimə başqa bir surət gəlmir
 Mənim səndən başqa xatirimə digər bir kimsə gəlmir)
məfA"İlün məfA"İlün məfA"İlün məfA"İlün “³⁶

Əruzçular təqti bəhsinə həmişə böyük önəm vermiş, adətən öz əsərlərində nümunə gətirdikləri beytləri təqti etməyə çalışmışlar. Bu baxımdan Cəfər Təyyar da doğru və elmi yolla gedərək, öz əsərində Əbdürrəhman Caminin bütün beytlərini təqti etmişdir: “(təqti) *çu ruyət hər* ﴿مفاعيلن﴾ (məfA"İlün) *gezəm nəqşi* ﴿مفاعيلن﴾ (məfA"İlün) *bexatir dər* (məfA"İlün) *nəmi ayəd* ﴿مفاعيلن﴾ (məfA"İlün) *mərə xod coz* ﴿مفاعيلن﴾ (məfA"İlün) *to dər xater* ﴿مفاعيلن﴾ (məfA"İlün) *kəsi digər* (məfA"İlün) *nəmi ayəd* (məfA"İlün)”. Beləliklə, bu fəsildə deyilən bütün məsələlərə nəzər salıb, Əbdürrəhman Caminin əsas müddəalarının Cəfər Təyyarın izahından kənar qalmadığını görmək olur.

Dissertasiyadan alınan müddəaları ümumiləşdirərkən, aşağıdakı **nəticələrə** gəlmək olar:

Mətnşünaslıq elminin əhəmiyyəti hamıya məlumdur: hansısa bir əsəri, abidəni mətn baxımından təhlil etmək, onun məzmun və poetik xüsusiyyətlərinin şərhini asanlaşdırmaq. Bu baxımdan, mətndə olan hər bir kəlməni, hər bir cümləni, hətta ən kiçik nöqtəni, vergülü belə dəqiqləşdirmək olduqca mühümdür. Bu gün, filologiya elminin mətnşünaslıq baxımından gəldiyi qənaət bundan ibarətdir. Qeyd edək ki, orta əsr filoloqları mətnşünaslıq məsələlərinə bir qədər fərqli yanaşmış, bütün yuxarıda dediyimiz xüsusiyyətlərlə bərabər, mətnin məzmununun şərhini, təfsirini, məalını, izahını da ön plana çəkmişlər. XIX əsrin sonlarında Cəfər Təyyarın XV əsrdə yaşayıb - yaratmış böyük fars - tacik şairi Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinə bu nöqtəyi - nəzərdən yanaşması tamamilə təbiidir. Məlum olduğu kimi, Cəfər Təyyar 1890-cı ildə İstanbulda çap

³⁶ Tayyar, C. “Rehberi - Gülüstən” / - İstanbul: - Amira, - 1308. - 386s.

etdirdiyi “Rəhbəri - Gülüstan” əsərində ilk növbədə böyük fars şairi Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərini şərh etmiş, bu kitabın haşiyələrində isə Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinin şərhinə yer ayırmışdır. Qeyd etmək vacibdir ki, Cəfər Təyyarın tərcüməsi olduqca orijinal bir əsər olub, təkcə tərcümə xüsusiyyətlərinə görə deyil, elə mətnşünaslıq baxımından da öyrənilməyə, araşdırılmağa layiqdir. Beləliklə, bu əsəri araşdırarkən, ədəbi – nəzəri fikrin təcrübəsinə söykənərək dissertasiya boyu qaldırılan problemlər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

– Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi XV əsrə, yəni Əbdürrəhman Caminin yaşayıb - yaratdığı dövrə qədər böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu böyük inkişafın VIII - X əsrlərini əsasən ərəb əruz elminin dövrü, X - XV əsrlərini isə fars əruz elminin daha çox inkişaf etdiyi dövrlər kimi xarakterizə etmək olar;

– X - XV əsrlər fars əruz elmi nə qədər inkişaf edib özünəməxsus xüsusiyyətlər qazansa da, öz kökü etibarilə ərəb əruz elminə söykənir;

– Fars əruz elminin özünü də üç dövrə ayırmaq olar: a) Əsərləri bizə gəlib çatmayan Bəhram Sərəxsi, Büzürümehr Qəsimi, Əbu Abdullah Qorşi və başqalarının yaradıcılıqlarından ibarət olan dövr; b) Şəms Qeys Razi və Nəsirəddin Tusinin əsərləri – “əl - Möcəm” və “Miyar əl - əşar” əsərlərilə xarakterizə olunan XIII əsr; c) Şəms Fəxri İsfahani, Ataullah Mahmud Hüseyni, Vəhid Təbrizi, Əbdürrəhman Cami və başqalarının yazıb - yaratdıqları XIV - XVI əsrlər;

– Əbdürrəhman Cami klassik fars poeziyasına yekun vurduğu kimi, onun “Risaleyi - əruz” əsəri də fars əruzşünaslıq tarixində əruz haqqında sonuncu orijinal əsərdir.

Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsəri həcm və əhatəlilik baxımından Şəms Qeys Razinin “əl - Möcəm” və Nəsirəddin Tusinin “Miyar əl - əşar” əsərlərilə eyni səviyyədə olmasa da, bu əsərlərlə fars əruz elminin sərhədləri, siması müəyyənləşmişdir. Bunu istər, 1. rüknlər və əsli təfilələr, 2. istər zihafklar və törəmə təfilələr, 3. istər dairələr və 4. istərsə də əruzun bəhrlər bəhslərində aydın şəkildə görmək olar. Belə ki, Əbdürrəhman Caminin əruzun bu dörd nəzəri səviyyələri haqqında dediyi fikirlərə nəzər salınsa, burada fars əruzunun bu səviyyələrdən kənarında heç bir

probleminin, nəzəri əsaslarının qalmadığını demək olar. Beləliklə, Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsəri haqqında fikir söyləyərkən, onun əruzşünaslıq tarixinə yaxşı bələd olduğunu, xüsusilə, Şəms Qeys Razi və Nəsirəddin Tusinin əsərlərindən sonra XIV - XV əsrlərdə yaranan və bəzi əsərlərdə meydana çıxan fikir müxtəlifliyini elmi məntiqlə qəbul edib, nəzəri düşüncə baxımından onlardan yüksəkdə durduğunu görürük. Məhz buna görə də Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərini fars əruz elminə yekun vuran bir əsər kimi qiymətləndirilir.

Yazıldığı gündən Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinə maraq həmişə güclü olmuş və bu əsər XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərinə qədər mədrəsələrdə, həm əruzun, həm də fars dilinin öyrənilməsi baxımından həmişə aktual olmuşdur. Bu səbəbdən də XIX əsrin sonlarında Cəfər Təyyarın diqqətini cəlb etmiş və o bu əsəri tərcümə və şərh edərək, həm əruzun, həm də fars dilinin öyrənilməsində istifadə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Cəfər Təyyarın tərcüməsinə iki nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq olar. 1. Tekstoloji, mətnşünaslıq baxımından, 2. Filoloji, elmi nöqtəyi - nəzərdən.

Əsərə tekstoloji baxımdan nəzər salarkən aşağıdakıları söyləmək olar:

– Cəfər Təyyar öz əsərini - tərcüməsinə mətnşünaslıq baxımından üç struktur səviyyədə qurmuşdur. a) farsca orijinal mətn, b) farsca orijinal mətnin sözbəsöz tərcüməsi və qrammatik təhlili, c) tərcümə - məal;

– Belə ki, Cəfər Təyyarın mətninin birinci səviyyəsinə, yəni farsca mətnə nəzər salıb onu əsərin Düşənbədə çap olunan və AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanan əlyazması ilə tutuşdurduqda Cəfər Təyyarın mətnində o qədər də böyük fərqliliyin meydana çıxmadığı məlum olur;

– Cəfər Təyyar öz əsərində mətnşünaslıq baxımından orijinal bir yolla gedərək, əsəri bütöv şəkildə şərhə, tərcüməyə cəlb edib, əsərin orijinalını öz tərcüməsinin içində tam şəkildə yerləşdirsə də, onu şərh, izah və nəhayət tərcümə edərkən, öz məqsədinə müvafiq

şəkildə etmiş, demək olar ki, bu zaman elmi məntiqə daha çox üstünlük vermişdir;

– Cəfər Təyyarın mətni ilk baxışda bir qədər mürəkkəb görünə bilər, yəni əsərdə olan orijinal mətnin, ayrı - ayrı kəlmələrin tərcüməsinin və onların qrammatik izahının və nəhayət, əsərin tərcüməsinin, məalının sərhədləri bəzən müəyyən olmayıb, bir - birinə qarışsa da, diqqətli oxucu və əruzun nəzəri əsaslarını bilən mütəxəssis bu sərhədləri ayırmağı bacarır;

– İlk baxışda sərhədlərin müəyyən olmaması və onları ayırmağın bir qədər çətinliyi əslində əruz haqqında olan nəzəri materialın qavranmasına və beləliklə də tərcümənin tekstoloji baxımdan orijinallığına dəlalət edir.

Qeyd edək ki, əsərin orijinal mətni ilə Cəfər Təyyarın məalını qarşılaşdırdıqda müəllifin əruz elmi nöqteyi - nəzərindən əsərə əlavələr etdiyi aydın olur. Bu izahedici, mətnin daha düzgün dərk edilməsinə kömək edən əlavələr Cəfər Təyyarın əruz elmini mükəmməl şəkildə bildiyini və beləliklə, öz əsərini istər mətnşünaslıq, istərsə də elmi nöqteyi - nəzərdən orijinal şəkildə qurduğunu nümayiş etdirir.

Dissertasiya işinin mövzusunə dair dərc olunmuş elmi əsərlərin siyahısı:

1. Əbdürrəhman Caminin elmi - bədii irsi və onun “Risaleyi - əruz” əsəri // Görkəmli şərqşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Aida İmanquliyevanın anadan olmasının 75 illiyinə həsr olunmuş “Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, - Bakı: 2014, - Elm, - 10-11 oktyabr, - s. 629 - 632.
2. Əruzşünaslıq tarixinin Əbdürrəhman Camiyə qədər olan inkişaf yolu // Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, professor Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, Bakı: - Nurlan, - 2014. s. 229 - 232.
3. Əruz elminin meydana gəlməsi və onun Azərbaycan poeziyasında ən çox işlənən bəhləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil

- Nazirliyi Naxçıvan Dövlət Universiteti. “Elmi əsərlər” Humanitar elmlər seriyası. NDU: - Qeyrət. İSSN 2224 – 5529, -2015. - №1(66), - s. 71 - 75.
4. Əruza dair əlyazmaların elmi – poleoqrafik təsviri // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri. AMEA-nın 70, Əlyazmalar İnstitutunun 65 illik yubileyinə həsr olunmuş XIV Respublika elmi konfransının materialları . 22 – 24 may, - 2015. - s. 177 - 179.
 5. Əbdürrəhman Cami yaradıcılığı tədqiqatçıların nəzərində // Elm və təhsil mərkəzi Təfəkkür Universiteti. Təfəkkür elmi xəbərlər jurnalı. – Bakı: - 2015, №3 (9), - s. 78 – 84.
 6. Əbdürrəhman Cami əruzun nəzəri əsasları haqqında // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Elmi əsərlər” jurnalı, - 2015. - №1, - s. 30 – 37.
 7. Cami yaradıcılığının tədqiqi tarixinə dair // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu “Əlyazmalar yanmır” elmi məqalələr toplusu, - 2016, - №1, - s. 57 – 60ş
 8. Əruzşünaslıq tarixinin ilk dövrlərinə qısa bir nəzər // “Gənc tədqiqatçı” elmi - praktiki jurnal. II cild. Bakı: AMEA Gənc Alim və mütəxəssislər Şurası . ISSN 2409 - 4838, - 2016. - №1, - s. 122 - 129.
 9. Əruz vəzni Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyətində // Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. “Türksöylü xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri” XV beynəlxalq elmi - praktiki konfransın materialları, - Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, - 2016. - s. 98 – 100.
 10. Azərbaycan ədəbiyyatında əruz vəzni // Ulu öndərin anadan olmasına həsr olunmuş “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər”. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 3-5 may, I hissə, - 2016. - s. 106 – 109.
 11. XIV - XV əsrlər Fars əruzşünaslığına dair mənbələr // AMEA Xəbərlər. Humanitar elmlər seriyası, Bakı: Elm, - 2016. - №1, - s. 231 – 234.
 12. Xəlil ibn Əhməd əruz elminin yaradıcısı kimi // Mədəniyyət Az. İSSN 2413 - 2365, - 2016. - 4 (302), - s. 88 – 89

13. Əbdürrəhman Cami Fars – tacik əruzü barədə // AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, “Ədəbi əlaqələr” məcmuəsi Toplu X, - Bakı: Elm və təhsil, - 2016. - s. 205 - 212.
14. Orta əsr müəllifi Əbdürrəhman Cami irsinə multidissiplinar yanaşma // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. “Əlyazmalar yanmır” elmi məqalələr toplusu, - 2016. -№2 (3), - s. 17 – 22.
15. XIII əsr fars əruzşünaslığının səciyyəvi xüsusiyyətləri // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Elmi əsərlər” jurnalı, - 2016. - №2 (3),- s. 50 – 56.
16. Əruz vəznü Şərq xalqlarının ortaq poetik dəyəri kimi // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. “Multikultural yazılı abidələrin - əlyazmaların tədqiqi məsələləri”. Respublika elmi - nəzəri konfransının materialları, 12 oktyabr, - 2016. s. 89 – 98.
17. Əbdürrəhman Caminin türk sənətkarları ilə əlaqəsi // International youth forum. Integration processes of the world science in the 21st century. Book of Abstracts. Ganja /Azerbaijan, 10 – 14 october, - 2016. - s. 317 – 318.
18. Türk və fars mənələri əruz haqqında // I Türkologiyə Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkologiyə elmi - mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları, II hissə, - Bakı: Elm və təhsil, 14 – 15 noyabr, - 2016. s. 423 – 428.
19. “Risaleyi - əruz” əsərinin Osmanlıcaya tərcüməsi // AMEA Xəbərlər Humanitar elmlər seriyası, - Bakı: Elm, - 2016. - №2, - s. 239 – 244
20. Əruz elminin nəzəri inkişaf tarixi // Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi məcmuəsi, dekabr (aralık), - 2016. - №26, - s. 449 – 456.
21. Əbdürrəhman Caminin “Əruz risaləsi”nin tərcümə prinsipləri // Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti ədəbiyyat və dillər kafedrası “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda elmi - nəzəri konfransın materialları, - 2017. s. 199 - 204.
22. Əruz vəzninin nəzəri - praktiki müddələri // Bakı Dövlət Universiteti “İslam həmrəyliyi – 2017: Reallıqlar və Perspektivlər”

- ativlər” mövzusunda Respublika elmi-metodik konfransının materialları. Bakı: -Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 25 - 26 aprel, - 2017.- s. 125 -127.
23. Əbdürrəhman Cami və əruz vəznü // Elm və Təhsil Təfəkkür Universiteti Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 94 -cü il dönümünə həsr olunmuş “Müasir dövrdə elm və təhsilin aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi - praktiki konfransın materialları, - Bakı, - 2017.- s. 25 – 27
24. Əruzşünaslığın inkişafında Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinin rolu // Bakı Slavyan Universiteti Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94 - cü ildönümünə həsr olunmuş VIII beynəlxalq elmi konfransının materialları, - Bakı: - Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 4-5 may, - 2017, - s. 61 – 63
25. Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərində əruz elminin öyrənilmə metodları // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi elmi - metodik jurnal, Bakı: - Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, - 2017, - №2 (252), - s.18 – 23.
26. Şərq xalqları poeziyasında əruz vəznü // AMEA Akademiyasının həqiqi üzvü, Sovet İttifaqı qəhrəmanı Ziya Musa oğlu Bünyadovun xatirəsinə həsr olunmuş “Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri” (Ziya Bünyadovun qıraətləri”) mövzusunda beynəlxalq elmi – konfrans, -16 – 17 oktyabr, - 2017. -s. 17.
27. Из истории развития персидского аруза XIV – XV в.в. // Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. Научное издание “Язык и культура”. Киев: - Издательский дом Дмитрия Бурганова. - 2017. - Выпуск 20, том1 (186), - s.195 – 202.
28. Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz” əsərinin Osmanlıcaya tərcüməsinin tekstoloji xüsusiyyətləri // Naxçıvan Universiteti “Elmi əsərlər” (iqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat), - 2017. -№3 (6), - s. 86 - 94.
29. “Risaleyi - əruz” un tərcümə tarixinə qısa bir nəzər // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi əsərlər jurnalı, - 2017. - №2 (5), - s. 60 – 68.

30. Əbdürrəhman Cami əruzşünas kimi // Qafqaz Müsəlmanlar İdarəsi Bakı İslam Universitetinin Elmi axtarışlar elmi məqalələr toplusu II buraxılış, - 2018. - s. 122 – 132.
31. Əruz vəznində işlənən terminlər // Mədəniyyət Az. İSSN 2413 – 2365, İyul- avqust , - 2018. - s. 56 – 59.
32. Əbdürrəhman Caminin “Risaleyi - əruz”unun türkçə tərcüməsi və onun tekstoloji – filoloji xüsusiyyətləri / Elnurə Babayeva, - Bakı: Ecoprint, - 2019. - 176 s.
33. Nəsimi yaradıcılığında əruz vəznə // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinə həsr olunmuş “İmadəddin Nəsimi: sələflər və xələflər - Orta əsrlər əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri” mövzusunda XVII Respublika elmi konfransının materialları, - 24 iyun, - 2019. s.131-138.
34. Abdurrahman Jami and his work “Risaleyi - aruz” as a valuable source for studying aruz // 7th International Conference “Ohrid – Vodici, 2019”. Identities, Cultural Heritage and Tourism as important elements of the contemporary everyday life and global processes figures. Conference Proceedings, Struga, - 17 – 19 January, - s. 211 – 215.
35. Известный представитель классической поэзии Абдурахман Джами и его произведение «Рисале – и аруз» // Науковий вісник міжнародного Гумантарного університету. Серія: філологія. Збірник наукових праць. Журнал включено до міжнародної бази. Index Copernicus International (Республіка Польща), Випуск 42, - том 1, - 2020. - s. 87-91.
36. Aruz in the works of Abdurrahman Jami // Південного українська організація “Центр філологічних досліджень”. Міжнародна науково - практична конференція “Філологічні науки: Сучасні тенденції та фактори розвитку”. Одеса, 24-25 січня, - 2020.- s. 31-34.
37. Əruz elminin XIII əsrə qədər keçdiyi yol // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” mövzusunda V Beynəlxalq elmi konfransın materialları, - 30 noyabr Bakı - Naxçıvan, - 2020. - s. 137- 139.

Dissertasiyanın müdafiəsi 20 sentyabr 2021-ci il tarixində saat 14⁰⁰ AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəh. İstiqlaliyyət küçəsi 53. AZ 1001. AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Ədəbiyyat Muzeyi

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 17 avqust 2021 - ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: _____ 2021
Kağızın formatı: 60x84 1/16
Həcm: 38935
Tiraj: 100